

Қазақ тілі (B2 деңгейі). 2-семестрге арналған. 6-сабақ. Екінші бөлім.

Лексикалық тақырып: Қала мен дала тынысы.

Грамматикалық тақырып: Жай сөйлемдердегі анықтауыштық, кеңістіктік, мезгілдік қатынастардың логикалық, мағыналық жағы.

Есте сақтайық! Сөйлем болу үшін ең басты шарт — сөйлемде бастауыш пен баяндауыштың болуы. Тұрлаулы мүшелер (бастауыш пен баяндауыш) сөйлемнің негізін құрайды. Бірақ барлық сөйлем тек тұрлаулы мүшелерден ғана құрала бермейді. Сөйлемде бастауыш пен баяндауышты төңіректеп жүретін тұрлаусыз мүшелер де (толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш) болып отырады. Сөйтіп, бір сөйлемде тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелердің барлығы да болуы мүмкін.

Сөйлемнің құрылысына қарай түрлері.

- 1) **Жақты сөйлем** – бастауышы бар сөйлем (Мен ауылға бардым);
- 2) **Жақсыз сөйлем** – бастауышы жоқ сөйлем (Менің оқығым келеді);
- 3) **Жалаң сөйлем** – тек тұрлаулы мүшеден тұратын сөйлем (Ол келді);
- 4) **Жайылма сөйлем** – тұрлаусыз мүше қатысқан сөйлем (Ол ет алды);
- 5) **Толымды сөйлем** – ойға қажетті мүшелердің бәрі қатысқан сөйлем (Олар арттарына мәңгілік із қалдырды);
- 6) **Толымсыз сөйлем** – айтылуға тиісті мүшесі түсіп қалған сөйлем:
 - Балам, қайдан келдің? – Астанадаң.
 - Толымды түрі: – Балам, сен қайдан келдің? – Мен Астанадаң келдім.
- 7) **Атаулы сөйлем** – іс-оқиғаның, құбылыстың атауын ғана көрсететін сөйлем (Жаз. Қайнаған күн. Егіс даласы).

Жақты сөйлем. Бастауыш бірде айтылып, бірде айтылмай, айтылмаса да бастауышының қай жақтағы сөз екендігін баяндауыштың морфологиялық тұлғасына қарап оңай тауып алуға болатын жай сөйлемді **жақты сөйлем** дейді. Толымды сөйлем де, толымсыз сөйлем де жақты сөйлем бола береді. 1) Оқудан келе жатыр екен. 2) Мейрам рульді шоферға берді. 3) Жарасып-ақ тұр. 4) Мерзімсіздеу уақытта құс сала кеткен баласы кешігіп келмегенге Зейне түнімен көз ілмеді. 5) Айбынды атағы әлемге тараған өзіміздің бір дивизиядан келе жаттым. Бірінші, үшінші, бесінші сөйлемдердің бастауыштары айтылмаған. Бірақ оларды табу қиындық келтіріп тұрған жоқ. Кім келе жатыр екен? Не жарасып-ақ тұр? Кім келе жатты? деген сұрақ қойсақ, бастауыштардың бірінші, үшінші сөйлемдерде үшінші жақтағы сөз ол екендігі, бесінші сөйлемде бірінші жақтағы сөз мен екендігі көрініп тұр.

Жақсыз сөйлем. Белгілі жақта айтылған бастауышы болмай, сөйлемнің баяндауышының морфологиялық тұлғасына қарап, бастауыштың қай жақтағы сөз екенін тауып алуға болмайтын жай сөйлемнің түрін **жақсыз сөйлем** дейді. Жақсыз сөйлемдердің баяндауыштары әрқашан күрделі түрде айтылады.

Жақсыз сөйлемдердің баяндауыштары мынадай жолдармен жасалады.

1. Күрделі баяндауыштың бірінші сөзі тұйық райлы етістік болады да, көмекші ретінде керек сөзі колданылады. Дереу қайтару керек.
2. Барыс жалғаулы тұйық райлы етістіктен кейін бол етістігі ашық райдың III жағында айтылады. Жақсы мамандардың бос отыруына болмайды.
3. Барыс септік жалғауы жалғанған тұйық райлы етістіктен кейін тура, келеді (келер, келмес, келмеді) деген сөз тізбектері тіркесіп айтылады. Қазір амалсыздан осылай істеуге тура келеді.
4. Барыс жалғаулы тұйық райлы етістіктен кейін рұқсат, мүмкін сөздері және бол етістігінің көсемше тұлғасы келіп, оларға ма, ме сұраулық шылаулар тіркесіп айтылады. 1) Бастауға бола ма?
5. Есімше етістікке әуелі қалау райдың - қы, -ғы-, -кі-, -гі жұрнақтарының бірі жалғанып, одан кейін тәуелдік жалғауы жалғанған етістікке көмекші ретінде кел етістігі ашық рай тұлғасында тіркесіп айтылады. 1) Жақсы әндер үйренгім келеді. 2) Мұны сен ойлап таптың ба, соны білгіміз келеді.

Бастауыш пен баяндауыштан ғана құралған жай сөйлемді **жалаң сөйлем** дейді. Күз келді. Құн суыды. Аттылар жүріп кетті.

Сөйлемде бастауыш пен баяндауыштан басқа тұрлаусыз мүшелердің ең кем дегенде бірі болса да, ондай жай сөйлемді **жайылма сөйлем** дейді. Жайылма сөйлемдер құрылысы жағынан шағын болуы да, күрделі болуы да мүмкін. Жас аңшы Жәнібек Бекболдың неге аңырғанын байқаған жоқ екен. Мұхит қағазға үңілді.

Белгілі ойды білдіру үшін керекті мүшелері түгел айтылған сөйлемді **толымды сөйлем** дейді. Толымды сөйлем тек бастауыш пен баяндауыштан ғана тұрып, жалаң сөйлем түрінде де, тұрлаусыз мүшелер араласып, жайылма сөйлем түрінде де қолданылуы мүмкін. Қенет машина бөлімінен біздің качегар жоғары жүгіріп шықты. Командир рұқсат берді.

Сөйлемде айтылуға тиісті тұрлаулы не тұрлаусыз мүшелердің бірі айтылмаған сөйлемді **толымсыз сөйлем** дейді. Сөйлемнің бір мүшесінің айтылмауынан сөйлемнің жалпы мағынасына кемшілік келмейді. Айтылмаған мүшенің қай сөз және қандай тұлғалы сөз екендігі бұдан бұрынғы айтылған сөйлемдерден не осы сөйлемдегі өзге сөздердің морфологиялық тұлғасынан сезіліп тұрады. Толымсыз сөйлемдер негізінде ауызекі сөйлеу тілге және екі адамның сөйлескен түрінде келетін диалогты сөйлемдерге тән болады. Мысалы:

— Олар жолдаманы қайдан алған?

— Кәсіподақ комитетінен.

— Қалай ол?

— Жолдама беру кәсіподақ комитетіне тапсырылған ғой

Бұл сөйлемдердің біріншісі мен төртіншісі — толымды сөйлемдер. Өйткені айтылуға тиісті мүшелер түгел айтылып тұр. Екінші, үшінші сөйлемдер — толымсыз сөйлемдер. Өйткені екінші сөйлемде алған деген етістік баяндауыш айтылмаған да, үшінші сөйлемде болғаны деген баяндауыш айтылмаған.

Атаулы сөйлемдер, көбінесе, көркем әдебиетте пейзажды суреттеу үшін қолданылады да, мезгілді, табиғат құбылыстарын заттардың заттық бейнелі қалпын көрсетуге арналады. Атаулы сөйлемдер тек бастауыш ыңғайындағы сөзден, сөз тіркестерінен құралады: Түн. Клуб толы адам. Музыка.

Атаулы сөйлемдер осындай жеке сөзді не сөз тіркесін айрықша сөйлемдік интонациямен айту арқылы жасалады. Атаулы сөйлемдердің мазмұны осы шақтағы болмысты, құбылысты білдірумен байланысты болады. Сондықтан олар өткен шақтағы оқиға, іс жайындағы ой болмайды, көбінесе мезгілді, айналамыздағы табиғат құбылыстарын, заттардың сол заттық бейнелі қалпын айтуға арналады. Ондай атаулы сөйлемдер көбінесе көркем әдебиетте табиғаттың суреті ретінде қолданылады. Олар жазушының тіліне ықшамды, көркемдік нәр беріп, болмысты, жаратылысты суреттеудің ерекше стильдік тәсілі ретінде жұмсалады. Айдала. Көлдің биік қабағы. Әлсіз жел. Күн батып барады. Белес-белес биік қар. Қар астында шықырлаған жер үйлер. Айсыз, бұлтсыз қараңғы түн.

Жазылым. Тапсырманы орындаңыз.

Жай сөйлемдердің түрлеріне мысалдар келтіріп жазыңыз.

Жазылым. Тапсырмаларды орындаңыз.

1. Мәтіннен таныс емес жаңа сөздерді аудармасымен жазыңыз, жаттап алыңыз.
2. Мекен үстеулерді келтіре отырып, сөйлемдер құрастырып жазыңыз.
3. Мәтіннің мазмұны бойынша бірнеше сұрақ құрастырып, жауабын жазыңыз.
4. Берілген сөз тіркестерімен сөйлемдер құрастырып жазыңыз: қала тұрғыны, ауылдың ауасы.

Айтылым.

Мәтін бойынша жазған сөздік жұмысын айтыңыз. Мәтіннің қысқаша мазмұнын айтыңыз.

Соңғы халық санағы туралы айтыңыз. Туған жерге қатысты мақал-мәтелдер айтыңыз.

Тыңдалым. Тілді дамыту.

Бұқаралық ақпарат құралдарынан «Қала мен дала» тақырыбына арналған бейне жазбаларды қарап тыңдаңыз.

6-сабақ аяқталды.